

УДК

Неформальна зайнятість населення: підходи до розуміння і визначення

Н.І. Варга

Ignatola23@gmail.com

*Ужгородський національний університет,
88000, Ужгород, вул. Університетська, 14, каб. 218*

Сучасні реалії ринку праці потребують поглибленого аналізу не лише попиту та пропозиції робочої сили, а й сегментації зайнятості населення за характером праці, що спостерігається у формальному та неформальному секторах національної економіки. В статті сконцентровано увагу на визначенні базових дефініцій поняття «неформальна зайнятість». Досліджено основні підходи до визначення неформальної зайнятості, а саме виробничий, легалістський. Доведено, що якщо перший оперує поняттям «неформальний сектор», то другий – поняттям «неформальної зайнятості»; якщо перший при ідентифікації неформальних робітників виходить із особливостей цілих підприємств, де вони заняті, то другий – із особливостей конкретних робочих місць, які вони заповнюють. Відзначено, що неформальна зайнятість може виступати результатом як соціальної ексклюзії, так і добровільного виходу за межі формально інституціоналізованої економічної діяльності. У першому випадку – це маргіналізовані та дискриміновані групи (нелегальні трудові мігранти, молодь, жінки, пенсіонери), які не мають доступу до формального ринку праці. Як наслідок, дотримуючись стратегії фізичного виживання, індивіди готові братися за будь-яку роботу, незважаючи на низьку зарплату, важкі умови праці тощо. У другому випадку неформальна зайнятість є наслідком добровільного та свідомого вибору індивіда. Найчастіше вибір на користь неформального сектора зумовлений тим, що він забезпечує більшу автономію, гнучкість та свободу діяльності, прибутки учасників, ніж офіційний сектор зайнятості.

Ключові слова: зайнятість; ринок праці; неформальний сектор; легалістський, правовий, комплексний підходи.

Informal employment of the population: approaches to understanding and definition

N. Varha

ignatola23@gmail.com

Uzhhorod National University, Faculty of Social Sciences, Department of Sociology and Social work.

This article studies the major theoretical approaches in the definition of informal employment in the context of a Structuralist school (By-Product Perspective) Legalist school (Alternative Perspective), Complementary perspective. The aim of this article is to provide a critical overview of how informality has been defined and measured, together with selected findings on its extent and character, and a summary of competing views regarding its role in contemporary economies and how it can be tackled. The outcome is a set of conceptual frameworks for understanding both the burgeoning literature on informal employment and how each of the perspectives is presented in this article.

Before the analysis commences, however, a definition of informal employment, or what is variously called the 'black', 'cash-in-hand', 'hidden', 'undeclared', 'underground' or 'shadow' economy/sector/work, is required. On review of the literature, nearly all definitions are found to be descriptions of what is insufficient or absent from this form of employment relationship relative to formal employment, and a strong consensus exists regarding what is missing or absent. Informal employment is widely defined as paid work that is not declared to the state for tax, social security and labour law purposes when it should be declared but that is legal in all other respects. Informal employment takes various forms. On the one hand, there is wholly informal employment where the worker is not formally employed by the employer and the remunerated activity is not declared to the state for tax, social security and labour law purposes. This may take the form of either waged employment or self-employment.

On the other hand, however, an employment relationship can be concurrently both formal and informal, such as when a formal employee receives from his or her formal employer both a declared salary and an additional undeclared ('envelope') wage. In this paper, informal employment will include not only wholly informal employment (which may be waged work or selfemployment) but also employment where undeclared envelope wages are paid.

Despite an increasing interest in the undeclared economy, it is nevertheless only recently that its heterogeneous nature has been recognised. Research is emerging that undertakes a contextual analysis of the multifarious nature of the phenomena, but also even recognises that it has some positive social aspects. Therefore, more in-depth studies are necessary to fully unearth the complexities behind the motives of those choosing to operate on an undeclared basis. Furthermore, due to its heterogeneity, there is also a need to investigate the phenomenon in specific contexts.

Key words: *employment, economic activity, informal sector, unemployment, vacancies.*

Неформальная занятость населения: подходы к пониманию и определению

Н.И. Варга

Ignatola23@gmail.com

Ужгородский национальный университет,
88000, Ужгород, ул. Университетская, 14, каб. 218

Современные реалии рынка труда требуют углубленного анализа не только спроса и предложения рабочей силы, но и сегментации занятости населения по характеру труда, наблюдается в формальном и неформальном секторах национальной экономики. В статье сконцентрировано внимание на определении базовых дефиниций понятия «неформальная занятость». Исследованы основные подходы к определению неформальной занятости, а именно, производственный, легалистский. Доказано, что если первый оперирует понятием «неформальный сектор», то второй – понятием «неформальной занятости»; если первый при идентификации неформальных рабочих исходит из особенностей целых предприятий, где они заняты, то второй – из особенностей конкретных рабочих мест, которые они заполняют. Отмечено, что неформальная занятость может выступать результатом как социальной эксклюзии, так и добровольного выхода за пределы институционализированной экономической деятельности. В первом случае – это маргиналы и дискриминированные группы (нелегальные трудовые мигранты, молодежь, женщины, пенсионеры), которые не имеют доступа к формальному рынку труда. Как следствие, придерживаясь стратегии физического выживания, индивиды готовы братья за любую работу, несмотря на низкую зарплату, тяжелые условия труда и тому подобное. Во втором случае неформальная занятость – следствие добровольного и сознательного выбора индивида. Выбор в пользу неформального сектора обусловлен тем, что он обеспечивает большую автономию, гибкость и свободу деятельности, доходы участников.

Ключевые слова: занятость; рынок труда; неформальный сектор; легалистский, правовой, комплексный подходы.

Постановка проблеми. Близько 60% усіх робочих місць по всьому світу знаходяться в секторі неформальної економіки [3], а сама неформальна зайнятість швидко розширює свої межі по відношенню до сектора формальної зайнятості в багатьох регіонах світу [9]. Важливо визначити сам термін «неформальна зайнятість». На даний час використовується близько 45 різних її визначень, у тому числі "нетипова", "нестандартна", "прихована", "невидима", "тіньова", "нерегулярна", "підпільна" і "неоголошена". Важливо відмітити, що всі ці терміни описують те, що є недостатнім або чого не вистачає по відношенню до формальної зайнятості. Так, в ширшому розумінні, неформальна зайнятість визначається як вид оплачуваної діяльності, яка не обкладається податками, нормами соціального забезпечення і трудового законодавства, проте у всіх інших аспектах є законною [8,4]. Якщо ж трудові відносини мають інші характеристики, або вироблені в ній товари і послуги є незаконними або відповідна робота не оплачується, тоді вона належить до "злочинних" сфер, або "неоплачуваних" видів діяльності. Проте відкритим залишається питання, коли замість грошової винагороди надаються подарунки або відбувається натуральний обмін працею.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемам регулювання ринку праці, відтворення трудового потенціалу приділено багато уваги в роботах С. Вільямса М. Армстронга, Д. Гелбрейта, Р. Еренбурга, Дж. Кейнса, К. Макконнелла, А. Оукена, П. Самуельсона, В. Марцинкевича, А. Рофе, А. Сміта, а також у працях українських вчених: О. Амоші, А. Базилюк, Д. Богині, І. Бондар, О. Грішнєвої, Т. Заяць, А. Колота, О. Кузнєцової, Е. Лібанової, О. Новикової та ін.

Теоретичні і практичні аспекти самозайнятості, неформальної зайнятості населення висвітлюються у роботах В. Гімпельсона, Р. Капелюшнікова, Т. Базиленко, Д. Стребкова, П. Петракова. Серед українських вчених, що зробили вагомий внесок у дослідження причин неформальної зайнятості, слід відмітити праці С. Бандура, І. Гнибіденка, Е. Лібанової, О. Макарової, П. Саблука, М. Соколик, В. Юрчишина та ін.

Метою дослідження є аналіз теоретичних підходів до визначення неформальної зайнятості в контексті виробничого, легалістського, комплексного підходу.

Виклад основного матеріалу. 15-та Міжнародна конференція статистики праці в 1993 р. визначила неформальний сектор як «сукупність господарських одиниць, що зайняті виробництвом товарів і послуг з ціллю забезпечити себе роботою та прибутками». Трудові відносини, якщо вони існують, базуються переважно на залученні випадкових працівників, родинних і особистих зв'язках, а не на договірних началах, що гарантують формальні гарантії» [5]. Надалі це визначення лягло в основу виробничого підходу. Цей підхід жорстко відділяє неформальну зайнятість від формальної, передбачаючи що потрапляють до неї люди вимушено. В ряді випадків робота є низькооплачуваною і соціально незахищеною, іноді її навіть вважають формою безробіття (особливо при відсутності соціальних виплат). Праця ця технологічно примітивна, відсутня технологізація процесу виробництва, а працівники низько кваліфіковані та неосвічені. Відповідно до виробничого підходу неформальний сектор являє собою сегмент «поганих» робочих місць, а в офіційному секторі сконцентровані «хороші» робочі місця. [5]. МОП закріпила дане положення в своїй резолюції по вимірюванню зайнятості в неформальному секторі в 2000 р., показуючи, що підприємства неформального сектору – приватні підприємства, власниками яких виступають індивіди або домашні господарства, що не мають статусу юридичної особи і володіють обмеженими фінансовими ресурсами.

Дана концепція була представлена в одній з робіт Г. Філдса, в якій неформальний сектор розглядається як внутрішньо неоднорідний і двох'ярусний (two-tiered) [9]. «Високоякісний сегмент» неформального сектора (uppertier jobs) представлений самозайнятими працівниками, які усвідомлено і добровільно прагнуть увійти в нього, оскільки такий тип зайнятості для них співвідноситься з отриманням різного роду переваг – до прикладу, можливість самостійно регулювати свій робочий ритм. «Низькоякісні» ж робочі місця, в свою чергу, заповнюються за залишковим принципом тими, хто не зміг потрапити ні в

сегмент формальної зайнятості, ні в «високоякісний» сегмент неформальної зайнятості.

Подальше переосмислення природи неформальності пов'язано з дослідженнями У. Мелоні. Опіраючись на цілий ряд емпіричних досліджень, проведених у Латинській Америці, він піддає сумніву тези, що лежать в основі традиційного підходу. Неформальні робочі місця не обов'язково являються гіршими за якістю, робітники можуть переміщатися на них добровільно, міжсекторна різниця у заробітній платі несуттєва, жорсткі бар'єри відсутні, а в цілому цей сектор скоріше нагадує мікропідприємницький сектор розвинутих країн.

Відповідно, самозайняті робітники і власники малих фірм зовсім не прагнуть до формалізації своєї зайнятості, їх повністю задовольняє поточний статус зайнятості. Навіть нормативно-правова захищеність робочих місць у формальному секторі не є достатнім стимулом для легалізації своєї діяльності. Особливою причиною цієї відмови є відсутність довіри до інститутів формальної зайнятості, особливо в країнах, що розвиваються. Люди можуть побоюватися того, що пенсії та виплати в майбутньому не будуть виплачені їм в обумовленому розмірі через кризу фінансової системи, інфляцію. Якщо якість послуг в охороні здоров'я, в освіті сприймається на низькому рівні, то виникає питання про доцільність відрахування коштів на соціальне страхування.

Альтернативним до виробничого є легалістський, або правовий, підхід до неформальної зайнятості. Його сутність визначається тим, в якій мірі фірми та працівники слідує встановленим формальним правилам і нормам законодавства у сфері правового регулювання своєї діяльності [7]. Іншими словами, класифікація робочих місць (на формальні або неформальні) залежить від ступеня підпорядкування чинному нормативно-правовому режиму регулювання.

Неформальні робочі місця можуть бути і на зареєстрованих підприємствах, якщо останні не повністю дотримуються діючих правил щодо своїх працівників

(найм працівників без офіційного оформлення). При цьому робочі місця на мікропідприємствах, повністю дотримуючись вимог, законодавства і регулювання, можуть виглядати досить формальними.

Визначальним є також факт, що дослідження неформального ринку праці обмежувалися переважно країнами, що розвиваються (оскільки неформальний сектор був атрибутом недорозвинутості країни). Що стосується розвинутих країн, то мова йде переважно про периферійні робочі місця, вторинний ринок праці. Проте на сьогодні доведено, що і в цих країнах існує цілий ряд робочих місць, які варто вважати неформальними (підробітки трудових мігрантів) [10].

При визначенні кордонів неформальності можуть використовуватися різноманітні критерії або їх комбінації, а саме: економічні (відсутність реєстрації трудової діяльності, ухилення від оподаткування, розмір підприємства і т. д.), політичні (недостатнє державне регулювання), статистичне (систематичне викривлення у вимірюванні валового національного продукту), соціальні (автономія і гнучкість зайнятості, відсутність доступу до системи соціального захисту, професійного статусу) [9].

Стосовно неформального сектора теорії індустріального розвитку висувають такі три положення, достовірність яких ми будемо досліджувати в процесі. По-перше, ця діяльність за змістом перехідна, тобто є наслідком недостатнього проникнення сучасного капіталізму в слаборозвинуті країни. Саме тому вона приречена до зникнення у міру успіху індустріалізації, підвищення соціально-економічного благополуччя держави.

По-друге, передбачається, що принциповою причиною збереження неформального сектора є надлишок робочої сили.

По-третє, неформальний сектор в основному характерний для периферійних економік (таких, як в країнах Латинської Америки, Африки, більшої частини Азії), виступаючи певним виразом слаборозвинутості економічного життя.

Неформальна економіка і зайнятість багатофункціональні. З одного боку, вони відіграють роль своєрідного "звалища" інститутів, що відживають,

забезпечуючи тимчасове виживання міських і сільських маргіналів, консервуючи рудиментарні форми виробничих відносин (наприклад, сімейні неформальні "мікрофірми" засновані на архаїчних відносинах особистої залежності). З другого боку, неформальну економіку можна розглядати як "дублікат" пануючих у даний період інститутів: неформали виробляють звичайні товари і послуги, що споживаються суб'єктами офіційної економіки, причому замовлення для цього сектора часто лунають і з боку "формального" бізнесу. Нарешті, неформальна економіка є "полігоном" нових інститутів: будучи сукупністю дрібних, найдрібніших підприємницьких одиниць, вони є мобільними і з легкістю змінюють асортимент, технологію, зовнішні і внутрішні господарські зв'язки. Саме неформальна економіка демонструє найвищу гнучкість і виживання в умовах становлення ринкових відносин.

З точки зору консерватизму, для ідеального економічного устрою характерні такі ознаки: – відтворення традицій, нерозривність часових рамок; – пріоритет не індивідуальної свободи, а господарської єдності; – нерівність громадян, суворі ієрархія, в тому числі з економічного ознакою; – виконання обов'язку перед суспільством, відданість фірмі; – активне втручання держави в економіку для збереження національних інтересів; – постійний, але помірний реформізм; – патерналізм як основа трудових відносин; – національний характер економіки, пріоритет національних інтересів.

Неформальність – це понад усе питання ступеня соціальної організованості, а не масштабів самого виробництва. Можемо зробити висновок, що формальна зайнятість являється регулярною, упорядкованою і керованою. До неформальної ж зайнятості варто відносити все нестабільне, неформальне, непередбачуване.

Концепція «формального – неформального», запропонована К. Хартом виступає протилежною до старої дуальної опозиції «сучасна-традиційна» економіка, отримала підтримку Міжнародної організації праці. В результаті чисельних емпіричних досліджень і наукових обговорень неформальна економіка трактувалась як амортизатор соціально-економічних потрясінь,

інкубатор підприємницького про шарку, спасіння від бідності широких про шарків населення.

Варто враховувати той факт, що просте протиставлення «формальне – неформальне» досить спрощує ситуацію. Можливо, мова йде про континіум робочих місць, тобто переміщення в процесі зайнятості і знаходження робочих місць.

Значну цікавість у дослідженні неформальної економіки викликає аналіз і розгляд неформальної роботи як категорії ринку праці. Так, відповідно, до теорії «дуального ринку праці», ринок праці можна розділити на чотири категорії: первинний, вторинний, неформальний і нелегальний.

Первинний сектор являє собою регулярну, найману працю, яка піддається оподаткуванню і регулюється діючими законами – наприклад, робота на промислових підприємствах або робота в офісних компаніях і організаціях.

Вторинний сектор складається з робіт, які менш захищені в порівнянні з роботою у первинному секторі, а також менш піддаються регулюванню: низькооплачувані види діяльності у сфері послуг (деколи називають «розові» види робіт).

Дуалістична теорія ринку праці стверджує, що неформальний сектор складається з людей, які не здатні отримати роботу в первинному і вторинному секторах. Неформальна праця включає також людей, які реалізують свій власний бізнес в умовах виключно готівкових розрахунків або на нерегулярній основі, або людей, які працюють за наймом, але не заключають при цьому регулярних трудових контрактів.

Четверта категорія представляє нелегальних працівників і включає всі види кримінальної активності, пов'язані з отриманням прибутків (проституція, торгівля зброєю, наркотиками).

Однією з принципових тем, до якої звертаються дослідники у зв'язку з дослідженням неформальної економіки, виступає сутність та природа цього явища в країнах, що розвиваються, та постсоціалістичних країнах.

Так, наприклад, Т. Шанін пропонує оригінальну концепцію так званої «експоллярної економіки», сутнісні характеристики якої «не відповідають ні одному із концептуальних полюсів». Основні сутнісні ознаки цієї економіки – соціальне «укорінення» цього явища, «відстороненість» від державного та ринкового капіталізму, особливі стратегії виживання, що беруть початок у способах функціонування сімейних економік. Таким чином, «експолярна економіка» як система протистоїть і ліберальному ринку, і державній плановій економіці, має власну соціокультурну логіку функціонування. Можливо, саме завдяки цій економіці пострадянське суспільство змогло вижити і пристосуватись до змінних ринкових трансформацій.

Варто враховувати той факт, що в Україні функціонують схеми економік неринкового типу. Важливим фактором, що впливає на осмислення неринкової парадигми, стало розуміння того, що ринкові реформи, не зважаючи на волю політичних лідерів країни і активний вплив міжнародних сил, нашкоджуються на «становий хребет» інших економічних відносин, які по-своєму переосмислюють хід трансформаційних процесів.

Підсумовуючи, відмітимо, що базові інститути формуються на основі історичного досвіду в результаті пристосування населення, що проживає на території держави, до існуючих умов. У міру розвитку суспільств базові інститути проявляються у все більш розвинутих формах, зберігаючи при цьому якісну специфіку. Базові інститути взаємообумовлені, визначають зміст і підтримують функціонування один одного, тобто формують певну систему. Головною функцією базових інститутів являється підтримка цілісності суспільства в єдності всіх підсистем, що регулюють важливі сфери суспільного життя.

У даному контексті економіка і, неформальна зайнятість, зокрема, можуть розглядатися як з матеріальної, так і з інституційної точки зору. В першому випадку економіка виступає як «господарство», сфера, в якій суспільство приймає і реалізує рішення про використання обмежених, дефіцитних ресурсів для задоволення базових потреб, де виробляються і споживаються життєві блага.

За такого розуміння «економічний» означає такий, «що має стосунок до задоволення матеріальних потреб» [11].

Водночас, в процесі господарської діяльності, в суспільстві складаються певні економічні інститути. Саме в них формується певна соціальна практика і закріплюються способи взаємодії господарських суб'єктів в умовах конкретної матеріально-технічної сфери, що дозволяє соціуму в цілому вижити і розвиватися. При такому підході економіка може бути розглянута як система інститутів, що формують господарську діяльність [11]. За межами економічного мейнстріму все більш поширеними є уявлення про множинність типів економіки, які існують, взаємодіють у часі і просторі.

Підходимо до узагальнень, що соціологічний погляд на тіньові практики значно ширший. Склад інституційної системи в період трансформації такий, що відбувається явне домінування неформальних, тіньових відносин та інститутів над формальними відносинами та інститутами. На думку Р.І. Капелюшнікова [6], інституційну природу перехідних суспільств визначає саме цей рух – від формальних «правил гри» до неформальних, від явних контрактів до прихованих. Маємо ситуацію, коли у всіх гілках господарського механізму – на ринку капіталу, на ринку праці, у відносинах між різними гілками, рівнями влади переважають неписані правила і домовленості, що мають перевагу над вимогами закону, умовами контрактів або іншими формальними обмеженнями. Виходячи із фундаментального положення про те, що складно організовані соціальні системи не здатні функціонувати в абсолютно інституційному вакуумі, можна говорити про те, що у всіх постсоціалістичних країнах утворені пустоти почали заповнюватися розвитком неформальних інститутів, неявних контрактів і тіньових практик господарського життя.

Тіньові практики, що виникли в радянській економіці, до теперішнього часу поширюються і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері і сфері занятості зокрема. Закон втратив свою обов'язкову силу, а практика його використання не реалізується. Це значить, що в Україні, як і в усіх трансформаційних суспільствах, період ослаблення інституційних систем не

просто зтягнувся, а навпаки, прийняв стійку, стабільну форму і що наше суспільство опинилось у стані стаціонарної інституційної нерівноваги. Важливо відмітити, що з точки зору аналізу неформальності у сфері трудових відносин, неформальні правила можуть бути розширенням, продовженням, доповненням формальних правил, оскільки останні визначають вибір альтернатив без врахування обставин тієї чи іншої одиничної угоди. Цей вид відносин між двома типами правил найбільш поширений в суспільних системах, що розвиваються еволюційним шляхом, в яких налагоджений процес відбору найбільш життєздатних норм поведінки. Останні виникають спонтанно в результаті щоденної взаємодії між контрагентами. Як уже говорилося вище, жодна зі шкіл не бере до уваги негрошові вигоди від участі в неформальній економіці. Узагальнюючи всі положення наукових дискурсів, відзначимо, що неформальна економіка володіє сукупністю позитивних властивостей і впливів. Крім того, формальна і неформальна економіки розглядаються як нерозривно пов'язані між собою. Деякі вчені [1] припускають, що залежно від типу соціальних умов, неформальна економічна активність часто виникає (поширюється) для задоволення потреб сім'ї або громади і не передбачає отримання фінансових прибутків. Проте через своє економічне коріння велика частина неформальної економіки визначається як: максимізація прибутків шляхом мобілізації всіх наявних засобів і шляхом організації їх найбільш ефективним чином; економія ресурсів для досягнення поставленої мети.

Висновки. Формальні інституційні системи в період реформ вибудовуються на основі домінування неформальних, тіньових відносин і інститутів. Інституційну природу перехідних суспільств визначає зміщення формальних «правил гри» до неформальних, від явних контрактів до неявних, від стандартних трансакцій до персоналізованих угод.

Неформальні практики, які з'явилися в радянській економіці, в теперішній час поширилися і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері і навіть культурі. Це значить, що період ослаблення інституційних систем не просто

затягнувся, а приймає стійку, стабільну форму і суспільство опиняється в стані стаціонарної інституційної нерівноваги.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Gaughan, J. P. and Femand, L. A. (1987) Towards Understanding the Informal Economy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1987, 493: 15–25.
2. Gërkhani, K. (2004). The informal sector in developed and less developed countries: a literature survey. *Public Choice*, 120(3). p. 267-300.
3. Jütting J.P. and Laiglesia J.R. (2009) Employment, poverty reduction and development: what's new? Towards More and Better Jobs in Developing Countries. Paris: OECD, 17–26.
4. Fidler P., Webster L. The Informal Sector of West Africa // *The Informal Sector and Microfinance Institutions in West Africa*. Washington The World Bank, 1996. 112-113
5. *Employment, Incomes and Equity: a Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*, ILO: Geneva.
6. Клямкин И.М., Тимофеев Л.М. Теневая Россия. Экономико социологическое исследование. М.:Российский гуманитарный университет, 2000.
7. Saavedra, J. and Tommasi, M. (2007) Informality, the State and the social contract in Latin America: A preliminary exploration. *International Labour Review*, 146(3-4).
8. Schneider, F. (ed.) (2011) *Handbook on the Shadow Economy*, Cheltenham: Edward Elgar.
9. *Современные международные рекомендации по статистике труда*, 1994
10. Portes A, and Haller W. (2005). The informal economy. In N. Smelser and R. Swedberg, *Handbook of Economic Sociology*. New York: Russell Sage Foundation.

11. Шанин Т. Эксплоярные структуры и неформальная экономика современной России / Неформальная экономика. Россия и мир / Под ред. Т. Шанина. М.: Логос, 1999. С. 11–33.

References

1. Gaughan, J. P. and Femand, L. A. (1987) Towards Understanding the Informal Economy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1987, 493: 15–25.
2. Gërkhani, K. (2004). The informal sector in developed and less developed countries: a literature survey. *Public Choice*, 120(3). p. 267-300.
3. Jütting J.P. and Laiglesia J.R. (2009) Employment, poverty reduction and development: what's new? Towards More and Better Jobs in Developing Countries. Paris: OECD, 17–26.
4. Fidler P., Webster L. The Informal Sector of West Africa // *The Informal Sector and Microfinance Institutions in West Africa* / L. Webster, P. Fidler (eds.). Washington The World Bank, 1996. 112-113
5. *Employment, Incomes and Equity: a Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*, ILO: Geneva.
6. Klyamkin I.M., Timofeev L.M. *Tenevaya Rossiya. Ekonomiko sotsiologicheskoe issledovanie*. М.: Rossiyskiy gumanitarniy universitet, 2000.
7. Saavedra, J. and Tommasi, M. (2007) Informality, the State and the social contract in Latin America: A preliminary exploration. *International Labour Review*, 146(3-4).
8. Schneider, F. (ed.) (2011) *Handbook on the Shadow Economy*, Cheltenham: Edward Elgar.
9. *Sovremennyye mezhdunarodnyie rekomendatsii po statistike truda*, 1994
10. Portes A, and Haller W. (2005). The informal economy. In N. Smelser and R. Swedberg, *Handbook of Economic Sociology*. New York: Russell Sage Foundation.

11. Shanin T. Ekspolyarnyye struktury i neformalnaya ekonomika sovremennoy Rossii / Neformalnaya ekonomika. Rossiya i mir / Pod red. T. Shanina. M.: Logos, 1999. S. 11–33.